

М. М. БОНДАР

ТОРГІВЛЯ ОЛЬВІЇ З ГРЕЦЬКИМИ МІСТАМИ В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

В елліністичний час сталися істотні зміни в торгівлі Ольвії з іншими містами античного світу¹. В цей час були встановлені регулярні торговельні відносини з новими центрами світової торгівлі, торгівля ж з містами Балканської Греції взагалі і з Афінами зокрема значно скорочується і перестає відігравати провідну роль.

Завоювання Александра Македонського розчистили грецькій торгівлі шлях на Схід. Наслідком втягнення Сходу до сфери впливу античної торгівлі було швидке зростання нових міст — Александрії, Селевкії на Тігрі, Антіохії та ін.

З утворенням великих елліністичних монархій сталося переміщення економічних, політичних і культурних центрів Греції, в результаті чого деякі поліси втратили своє колишнє значення. Так, наприклад, Афіни змушені були поступитися своїм місцем Корінфу, а центр науки і культури перемістився з Балканської Греції до Александрії, Пергама, Антіохії та Сіракуз². В Малій Азії в той час великого значення набувають Мілет і Ефес.

В результаті виникнення нових торговельних шляхів і торгових центрів на Сході і у зв'язку з переміщенням центрів ремесла і торгівлі, міста Балканської Греції, в тому числі і Афіни, опинились осторонь від головних торговельних шляхів. Звертає на себе увагу швидке піднесення економічного значення Родосу. Цей великий торговий центр в елліністичний час переживав період розквіту. Зростання значення Родосу було зумовлене зручним географічним положенням. Цей острів розташований в місці перехрещення торговельних шляхів з Егейського басейну в Сірію та Єгипет. Родос був зв'язуючою ланкою в торгівлі греків на Сході. Через Родос направлялися товари з Александрії і східних міст в міста елліністичного світу аж до берегів Понту.

Про панівне становище Родосу в елліністичний час повідомляє Страбон (XIV, 652—653), розповідаючи про боротьбу його з піратами, перемога над якими дала родосцям можливість на протязі тривалого часу панувати на морі. Про це саме свідчить і розповідь Полібія (IV, 46): коли візантійці почали збирати данину з кораблів, що йшли до Понту і назад, то всі греки, які займалися морською торгівлею, стали звертатися до родосців з скаргами на візантійців, тому що родосці

¹ Про торгівлю Ольвії з містами стародавньої Греції в архаїчний та класичний час див. М. М. Бондар, Торгові відносини Ольвії з містами античного світу в VI—IV ст. до н. е., Історичний збірник КДУ, 1954, № 5, стор. 183—206.

² А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950, стор. 29 і далі.

очолювали всю морську справу. Про морську могутність Родосу свідчить і той факт, що його морський кодекс став міжнародним¹.

Все сказане вище і зумовило встановлення інтенсивних торговельних зв'язків Ольвії з новими великими торговими центрами — Родосом, Александрією та ін., в руках яких в цей час зосереджується основна частина міжнародної торгівлі.

* *
*

В елліністичний час Ольвія знаходилася у жвавих торговельних відносинах з Александрією. Засноване біля гирла Нілу, це місто було розташоване на перехресті торговельних шляхів, що вели з Верхнього Єгипту, Аравії, Месопотамії та Індії, і швидко набуло значення світового центру.

З Александрії до Ольвії в значній кількості привозилися керамічні вироби. Так, наприклад, слід відмітити цілий ряд амфор великих розмірів², а також ваз, вкритих темним розписом по світлому фону³, знайдених в Ольвії. Звідси походять і фігурні посудини александрійського виробництва. Серед них слід відмітити: посудину у формі Сілена, який сидить біля великої амфори⁴; пікиду, прикрашену скульптурними фігурами двох еротів, один з яких сидить, граючи на подвійній флейті, в той час, як другий стоїть, жонглюючи трьома маленькими м'ячиками⁵; чорнолакову вазу у вигляді голови сатира III—II ст. до н. е.; чорнолакову посудину у вигляді бюста жінки африканського типу; посудину у формі бюста хлопчика-негра, що відноситься до III—II ст. до н. е.⁶; світильник, нижня частина якого являє собою лампаду з трьома круглими отворами для вливання олії і для гнота, тоді як у верхній частині поміщені зображення єгипетського божества Беса і його дружини⁷. З Александрії же походить і алебастрова чашечка, мініатюрна маска Сілена з жовтуватої глини, підвіска з скляної маси у формі голови жегра⁸.

З Александрії до Ольвії привозили не тільки керамічні вироби, а й пам'ятки скульптури. Так, наприклад, при розкопках Ольвії в 1902—1903 рр. було знайдено три мармурові голівки Асклепія, Гігієї та Ерота, які відносяться до кінця III ст. до н. е.⁹; жіночий торс з пентелійського мармуру александрійської роботи III ст. до н. е., мармурову голівку Серапіса¹⁰. З Александрії походить також амулет з яснозеленої пасти, що зображує мемфійського бога Пта; срібний медальйон з зображенням

¹ А. Б. Ранович, ук. твір, стор. 29.

² ИАК, в. 8, стор. 28 і далі; в. 13, стор. 131; в. 33, стор. 128; В. Д. Блаватский, Искусство Северного Причерноморья античной эпохи, М., 1947, стор. 85, рис. 50.

³ Т. Н. Книпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, зб. «Античные города Северного Причерноморья», М., 1955, стор. 372, рис. 16.

⁴ ИАК, в. 33, стор. 128, рис. 56.

⁵ Там же, стор. 130, рис. 57, 58.

⁶ Б. В. Фармаковский, Терракотовый сосуд в форме головы Геракла из Пантикапея, Сборник статей в честь П. С. Уваровой, М., 1916, стор. 320 і далі.

⁷ Там же, стор. 323; Б. Тураев, Терракотовый светильник из Ольвии, изображающий чету «Бесов», ИАК, в. 45, стор. 72; його ж, Objets égyptiens et égyptisants, trouvés dans la Russie Méridionale, RA, XVIII, 1911, стор. 24.

⁸ Г. Цветаев, Геленістичне поховання з розкопів некрополя Ольвії року 1928, ВОКК, ч. 4-5, Одеса, 1930, стор. 89 і далі.

⁹ ИАК, в. 13, стор. 213; в. 33, стор. 124; Б. В. Фармаковский, Ольвия, М., 1915, стор. 31; В. Д. Блаватский, ук. твір, стор. 82; Л. М. Славин, Ольвия, К., 1938, стор. 53 і далі; М. И. Максимова и М. А. Наливкина, Скульптура, зб. «Античные города Северного Причерноморья», стор. 304—305, рис. 11—13; E. N. Minns, Scythians and Greeks in South Russia, Cambridge, 1913, стор. 297.

¹⁰ ОАК за 1913—1915 гг., стор. 49; ИАК, в. 13, стор. 178 і далі.

Афіни і золотий перстень; срібна чаша¹. Видимо, з Александрії до Ольвії надходили дорогі тканини, різноманітні ароматичні речовини, прянощі та інші товари².

Торговельні зв'язки Ольвії з Александрією здійснювалися прямо або через посередництво Родосу.

В елліністичний час Ольвія підтримувала інтенсивну торгівлю з багатьма островами Егейського моря.

Родос — один з найголовніших центрів елліністичної торгівлі — природно, знаходився в регулярних і жвавих торговельних відносинах з припонтійськими містами, в тому числі й з Ольвією. Родоські купці привозили в Північне Причорномор'я не тільки свої товари, а й продукцію інших торгово-ремісничих центрів.

На жваві торговельні відносини Ольвії з Родосом вказують численні знахідки в цьому місті клеймованої кераміки, яка привозилась до Ольвії з середини IV і до половини I ст. до н. е.³ Так, в Ольвії до 1949 р. знайдено 2898 родоських клейм⁴.

Головною статтею родоського експорту було вино, яке в античні часи славилось своєю високою якістю. Нез'ясованим лишається питання про вивіз з острова маслинової олії, експорт якої цілком імовірний.

Ввіз родоських продуктів до Ольвії у великій кількості, видимо, почався у другій половині III ст. до н. е. Торгівля ця досягла свого розквіту в кінці III — на початку II ст. до н. е. На протязі II ст. до н. е. торгівля Ольвії з Родосом продовжує бути інтенсивною і спадає лише в кінці II ст. до н. е.

Про торговельні відносини Ольвії з Родосом свідчить також епіграфічний матеріал. В Ольвії знайдено декрет на честь Гелланіка, уроженця острова Родосу, який відноситься до III ст. до н. е.⁵

Другим великим центром, який постачав Ольвії вино і маслинову олію, був острів Фасос. Цей острів славився в давнину високою якістю вина, яке цінилося нарівні з лесбоським і хіоським⁶.

Крім вина, яке було головною статтею експорту, фасоські купці привозили до Ольвії також і маслинову олію, про що свідчить, наприклад, фасоська амфора ермітажної збірки, на горлі якої зберігся напис, зроблений червоною фарбою, який вказує, що в цій амфорі була маслинава олія⁷.

В Ольвії до 1949 р. було знайдено 243 фасоських клейма⁸. Про ввіз вина з Фасосу до міст Північного Причорномор'я повідомляють і античні автори⁹.

¹ И. Снегирев, Египет и юг СССР, Сборник работ студентов-выдвиженцев и студентов — членов научных кружков факультета истории, языковедия и материальной культуры ЛГУ, 1929, стор. 30; Э. Р. Штерн, Медальон с изображением Афины из Ольвии, Одесса, 1907, стор. 2 і далі.

² О. О. Крюгер, Эллинизм, ПИДО, № 11-12, стор. 191; М. М. Хвостов, Текстильное производство в греко-римском Египте, Казань, 1914, стор. 27 і далі.

³ Б. Н. Граков, Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в древней Греции. ТСА РАНИОН, т. V, М., 1929, стор. 177.

⁴ IOSPE, III, Говорячи про кількість родоських клейм, знайдених як в Ольвії, так і в інших античних містах, слід мати на увазі, що на родоських амфорах клейма ставилися на обох ручках, в той час, як на амфорах з інших центрів клеймо ставилося тільки на одну ручку. У зв'язку з цим, число знайдених в Ольвії родоських клейм слід розділити на два, і лише тоді буде одержано приблизно правильне співвідношення для родоської клеймованої кераміки, що привозилася до Ольвії.

⁵ IOSPE, I², 30.

⁶ Б. Н. Граков, Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов, М., 1929, стор. 67; М. С. Альтман, К технике виноделия в древней Греции, ИГАИМК, в. 108, стор. 139.

⁷ Б. Н. Граков, Тара и хранение сельскохозяйственных продуктов в древней Греции, стор. 162.

⁸ IOSPE, III.

⁹ Демосфен, XXXV.

Імпорт вина і маслинової олії з Фасосу до Ольвії почав зростати в другій половині IV ст. до н. е. і в III ст. до н. е. досяг досить великих розмірів. В цей час фасоське вино було одним з найбільш поширених предметів ввозу до Північного Причорномор'я взагалі і до Ольвії зокрема¹. Фасоський імпорт до міст Північного Причорномор'я припиняється в кінці III — на початку II ст. до н. е., що збігається з періодом занепаду фасоської торгівлі і збільшення родоського імпорту.

Говорячи про торгівлю Фасосу з містами Північного Причорномор'я, слід мати на увазі, що ця торгівля проходила при посередництві Афін: в промові Демосфена проти Лакріта (XXXV) говориться, що афіняни ввозять фасоське вино до Понту. Переважання в IV—III ст. до н. е. фасоського імпорту в Північному Причорномор'ї, видимо, пояснюється тим, що він знаходився в руках афінських купців. Коли ж торгівля Афін з містами Північного Причорномор'я занепадала, то фасоський ввіз без підтримки Афін став слабшати і лише тільки з'явився новий сильний конкурент — Родос, як фасоський імпорт зовсім занепадав.

Ольвія знаходилась в торговельних відносинах також і з дрібними островами Егейського моря. Так, вона підтримувала торговельні зв'язки з островом Косом, на що вказують клейма цього острова, знайдені в Ольвії. Слід відмітити, що коські амфори клеймувалися спорадично, тому неклеювані коські ручки та інші уламки становлять значний процент серед амфорного матеріалу². В Ольвії по 1948 р. включно знайдено 6 коських клейм³. Хронологічно ці ручки одночасні фасоським і родоським, причому коські амфори за технікою і формою наслідують родоські. Деякі з цих клейм датуються III, інші — II ст. до н. е.⁴. Проте, хронологічні рамки коського імпорту значно ширші — до середини IV ст. до н. е. Так, Демосфен в промові проти Лакріта (XXXV) повідомляє про вивіз афінянами на береги Понту коського вина. Клейм, які б відносилися до цього часу, як вказує Б. М. Граков, як видно, немає⁵. Демосфен повідомляє також про дешевизну і погану якість коського вина. Останнє пояснюється, видимо, тим, що в ньому була велика домішка морської води⁶. З Косу до Північного Причорномор'я надходило не тільки вино, але інколи і олія⁷.

Про торговельні зв'язки Ольвії з островом Косом свідчить і епіграфічний матеріал. Так, наприклад, в Ольвії знайдено декрет косів на честь Посідея, ольвіополіта, який датується III ст. до н. е.⁸

До Ольвії та інших міст Причорномор'я в незначній кількості привозилося також вино з острова Паросу. До 1948 р. було зареєстровано 7 клейм цього острова, знайдених в Ольвії⁹. Слід вказати, що випуск клеймованих пароських амфор був короточасним і тривав лише на протязі III — початку II ст. до н. е.¹⁰

До міст Північного Причорномор'я в незначній кількості привозилося вино з острова Ікосу. Так, в Ольвії знайдено 6 ікоських клейм¹¹.

Трапилося також і одне аморгоське клеймо¹².

¹ И. Б. Зеест, Новые данные о торговых связях Боспора с Южным Причерноморьем, ВДИ, 1951, № 2, стор. 108.

² И. Б. Зеест, К вопросу о торговле Неаполиса и ее значение для Боспора, МИА, № 33, стор. 74.

³ IOSPE, III.

⁴ Б. Н. Граков, Клейменная керамическая тара эпохи эллинизма, 1939, стор. 281 (рукопис знаходиться в ЦИМК).

⁵ Там же.

⁶ М. С. Альтман, ук. твір, стор. 131.

⁷ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 125.

⁸ IOSPE, I², 77.

⁹ IOSPE, III.

¹⁰ И. Б. Зеест, Паросская амфора, КСИИМК, в. XLVIII, стор. 120.

¹¹ IOSPE, III.

¹² Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 93.

Проте не всі центри, де вироблялося вино і маслинова олія, клеймували свої амфори. Так, клеймування амфор провадилося спорадично на острові Хіосі в V ст. до н. е., але цей острів, так само, як і острів Лесбос, відмовився від звичая клеймувати свою тару¹. Ці острови славилися в давнину високою якістю свого вина і, видимо, вивозили його до міст Північного Причорномор'я, де воно в основному йшло на задоволення потреб багатих верств населення. Слід відмітити, що Самос, який славився родючими землями, був відомий в давнину як поставщик маслинової олії². Тому головним предметом експорту з острова Самосу була маслинова олія, яку, можливо, вивозили до Ольвії та інших міст Північного Причорномор'я. Щождо вина, то воно, мабуть, відіграло незначну роль в самоському експорті. Проте, оскільки клейма Самосу ще не виділені із загального числа клейм «невідомого походження», то говорити щось певне про цю торгівлю ще передчасно. З керамічних виробів із Самосу до Ольвії, видимо, привозились також посудини з рельєфною орнаментациєю³.

Про торговельні зв'язки Ольвії з островом Делосом відомо з епіграфічних джерел. Так, в 1886 р. при розкопках на цьому острові було виявлено декрет про проксенію, виданий делосцями на честь ольвіополіта Посідея, сина Діонісія, який відноситься до першої чверті II ст. до н. е.⁴. Було також знайдено другий декрет делосців, аналогічний першому — він був виданий на честь Діодора, сина Арота, ольвіополіта⁵. Вказані декрети свідчать про торговельні відносини Ольвії з цим островом, причому ці торговельні зв'язки були настільки жвавими, що делосці вирішили мати в Ольвії свого проксена, який би піклувався про інтереси їх співвітчизників. Про цей острів у другій половині II ст. до н. е. писав Страбон, відмічаючи, що значення Делосу, який і раніше був знаменитим, ще більше виросло після зруйнування римлянами Коринфа в 146 р. до н. е. Делоська святиня користувалася привілеєм звільнення від мит, що привертало на цей острів багато грецьких купців. Делос, крім того, був розташований на перехресті торговельних шляхів, які вели з Італії та Греції до Малої Азії, а релігійні свята, що справлялися на цьому острові, були купецькою справою⁶. У зв'язку з усім цим Делос займав значне місце в елліністичній торгівлі, проте відсутність археологічного матеріалу не дозволяє говорити з певністю про характер і розміри торговельних відносин міст Північного Причорномор'я з цим островом. М. Ростовцев, розглядаючи делоську торгівлю в елліністичну епоху, відмічав, що цей острів знаходився на початку III ст. до н. е. в тісних торговельних зв'язках з містами Північного Причорномор'я⁷. Як доказ, він посилався на те, що в 276 р. Херсонес пожертвував храму Аполлона на Делосі три фіали і що на честь цього було встановлено свято херсонесій. Цей доказ сам по собі ще недостатній для твердження про жваві торговельні зв'язки Делосу з містами Північного Причорномор'я, оскільки невідомо, чи малися тут на увазі торговельні або інші, наприклад, релігійні зв'язки. Про те, що Делос підтримував торговельні відносини з містами Північного Причорномор'я, зокрема, з Ольвією, вказують наведені вище декрети, але вони, поперше, відносяться до пізнішого часу, а, по-друге, вказують на жвавий

¹ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 92.

² Там же, стор. 128.

³ Т. Н. Книпович, ук. твір, стор. 370.

⁴ Б. Н. Граков, Матеріали по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, ВДИ, 1939, №3, стор. 257 і далі; В. В. Латышев, ПОНТИКА, СПб, 1909, стор. 59.

⁵ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 258.

⁶ Страбон, X, 486.

⁷ M. Rostovtzeff, The social and economic history of the hellenistic world, Oxford, 1941, стор. 1484.

характер торговельних зв'язків тільки з Ольвією, а не з усіма містами Північного Причорномор'я.

В III ст. до н. е. Ольвія, як видно з декрету на честь Протогена, і, видимо, Херсонес, на що вказує присяга громадян Херсонеса, переживали значні труднощі в постачанні хлібом, що підтверджується і Полібієм (IV, 38), який повідомляв, що країни, які оточують Понт, обмінювалися хлібом з Грецією, то доставляючи його при потребі, то одержуючи його при неврожаї. Повідомлення Полібія свідчить про те, що в III ст. до н. е. понтійський хліб не відігравав значної ролі на ринках материкової Греції, де в цей час у великій кількості мав збут дешевий єгипетський хліб. Все це підтверджує, що в III ст. до н. е. не могло бути жвавих торговельних відносин між містами Північного Причорномор'я і цим островом.

Трохи пізніше, в II ст. до н. е., Ольвія, що підпала під покровительство скіфів, видимо, розширила торговельні зв'язки з островом Делосом, можливо, експортуючи туди невеликі партії хліба, в якому весь час мав потребу цей острів з неплодучим ґрунтом. Можливо, з острова Делосу привозили до Ольвії рельєфну кераміку: Ф. Курбі у своїй праці, присвяченій рельєфним вазам, вважає, що Делос був одним з центрів виробництва «мегарських чаш»¹.

На торговельні відносини Ольвії з островом Тенедосом вказує декрет ольвіюполітів на честь громадянина їх міста, ім'я якого в написі не збереглося, сина Посідея, за його прихильність до тенедосців, за послуги, які робив він всім громадянам, які мали з ним справи². З декрету видно, що рада і народні збори Ольвії нагородили золотим вінком і мідним зображенням свого співвітчизника, гадаючи повернути цим до міста прихильність купців з Тенедосу, торгівля з яким, судячи з декрету, була досить вигідною для Ольвії.

Слід зупинитися ще на питанні про те, чи знаходився вивіз обов'язково в руках того самого центра, де виробляли продукти, що вивозилися в амфорах, або у вивозі брали участь і посередники. Демосфен в цитованій вище промові проти Лакрїта, вказує, що афіняни постачали Понту вино з Пепарету, Косу, Фасосу і Менду. Отже, вже в часи Демосфена Афіни були в певній мірі посередником в торгівлі грецьких міст Північного Причорномор'я з островами Егейського моря. Таке становище тривало, мабуть, доти, поки Афіни не втратили в цих містах свого впливу, поступившись місцем Родосу, що сталося, як видно, у другій половині III ст. до н. е.

* * *

*

В елліністичний час Ольвія підтримувала торговельні зв'язки із містами Балканської Греції, про що свідчить речовий матеріал. Але зразу ж треба зазначити, що для частини керамічної продукції елліністичного часу іноді важко визначити центри їх виробництва. В цю епоху посуд на експорт виготовляли в Александрії, в містах Материкової і Острівної Греції, Південної Італії, в малоазійських і причорноморських містах. При цьому слід відмітити, що нерідко майстерні, розташовані в різних центрах античного світу, виготовляли однаковий посуд. Це було зумовлено появою нової техніки керамічного виробництва.

Майстри, які працювали в різних центрах античного світу, при виготовленні певних груп кераміки користувались формами і штампами, одержаними в процесі обміну, їм вже не треба було розписувати кожную посудину від руки. Такі найменування, як «мегарська» або «каленська»

¹ F. Courby, *Les vases grecs à reliefs*, Paris, 1922; Т. Н. Книпович, ук. твір, стор. 370; Е. И. Левин, *Ольвийская агора*, МИА, № 50, 1956, стор. 80 і далі.

² IOSPE, I², 78.

кераміка з'явилися в науці випадково. Перша знахідка або найбільше скупчення тієї або іншої групи кераміки в певному місці зумовлювали її найменування і мають тому умовний характер¹.

Отже, місць виробництва рельєфної кераміки, а також кераміки з темним розписом по світлому фоні і чернолакової кераміки з орнаментом по фоні поливи було багато і тому посудини, виготовлені в різних областях античного світу, відрізняються одна від одної лише якістю глини. Так, посудини з рельєфним орнаментом виробляли в різних пунктах Материкової, Острівної і Малоазійської Греції², а також в причорноморських містах³.

Говорячи про торгівлю Ольвії з містами Балканської Греції в елліністичний час, слід насамперед мати на увазі, що хоча в цей час Афіни зберегли торговельні зв'язки з містами Північного Причорномор'я, зокрема з Ольвією, проте в значно меншому обсязі. Деякі вчені вважали, що з падінням політичного і торговельного значення Афін в III ст. до н. е. цілком припинилися і торговельні зв'язки афінян з містами Північного Причорномор'я⁴. Писані джерела⁵ і археологічні матеріали, зокрема чернолаковий посуд аттичного виробництва, який відноситься до розглядуваного часу і знайдений в Ольвії, з достатньою переконливістю спростовують таку думку. Т. М. Книпович і О. І. Леві, даючи докладний аналіз привізної грецької кераміки з Ольвії, відмічали, що поряд з численною групою чернолакового посуду малоазійського походження зустрічається деяка кількість чернолакової кераміки аттичних майстрів⁶. Так, серед аттичної художньої кераміки можна виділити групу чернолакової кераміки з орнаментом, який виконувався по темному фоні різьбленням, накладними фарбами і напіврідкою глиною⁷. Цю групу кераміки в досить значній кількості виготовляли в аттичних майстернях на протязі III—II ст. до н. е. і експортували в невеликій кількості в колонії Північного Причорномор'я⁸.

Серед рельєфної кераміки можна виділити групу аттичного походження, яку, можливо, також вивозили на північний берег Чорного моря⁹. Афіняни експортували до Ольвії також і пам'ятки мистецтва. До них належить знайдена в 1924 р. в Ольвії мармурова статуя лева, від якої збереглися уламки. Б. В. Фармаковський відносить її до кінця IV — початку III ст. до н. е.¹⁰. З Ольвії походить мармурова голівка хлопчика з пантелійського мармуру початку III ст. до н. е.¹¹. На тор-

¹ М. И. Максимова, Техника промышленности, зб. «Эллинистическая техника», М.—Л., 1948, стор. 218 і далі.

² Т. Н. Книпович, ук. твір., стор. 370; Т. В. Блаватская, Западно-понтийские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 16.

³ Про виробництво посуду типу «мегарських чашок» в містах Північного Причорномор'я свідчать знахідки під час розкопок цих міст форм для виготовлення таких чашок, див. В. Д. Блаватский, Раскопки в Керчи, КСИИМК, в. XI, стор. 92; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 380, прим. 79; М. И. Максимова, ук. твір, стор. 226.

⁴ Э. Р. Штерн, ук. твір, стор. 11.

⁵ Б. Н. Граков, Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, стор. 239, № 3, стор. 241, № 4.

⁶ Т. Н. Книпович, К вопросу о торговых сношениях античных колоний Северного Причерноморья в эпоху эллинизма, СА, XI, стор. 283 і далі; Е. И. Левин, Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, К., 1940, стор. 122.

⁷ Т. Н. Книпович, ук. твір, стор. 280; і і ж, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 369.

⁸ Т. Н. Книпович, К вопросу о торговых сношениях., стор. 280.

⁹ Т. Н. Книпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 284.

¹⁰ Б. В. Фармаковский, Отчет о раскопках Ольвии в 1924 г., СГАИМК, т. I, Л., 1926, стор. 159—160, рис. 19, 20; М. И. Максимова и М. А. Наливкина, ук. твір, стор. 301.

¹¹ ОАК за 1908 г., стор. 16.

говельні відносини Ольвії з Афінами вказують і епіграфічні пам'ятки. При розкопках ольвійського некрополя в 1920 р. було знайдено надгробну стелу, без зображень, але з написом, що відноситься до III ст. до н. е.¹

* * *

*

В елліністичний час Ольвія підтримувала жваві торговельні відносини також і з містами Малої Азії, особливо з Пергамом. З цих міст привозили до Ольвії художню кераміку, представлену тут в значній кількості. До неї належить численна чернолакова кераміка з орнаментом, виконаним по темному фону різьбленням, накладними фарбами і напіввідкритою глиною, а також кераміка з темним розписом по світлому фону². Серед малоазійської художньої кераміки, представлені з Ольвії, виділяється значна група посудин з рельєфним орнаментом³, а також група чернолакових посудин, прикрашених наліпними рельєфами. Так, наприклад, в 1901 р. при розкопках Ольвії було знайдено уламок глиняної чаші, прикрашеної на дні медальйоном, на якому зображено бюст молодого сатира, який тримає на правому плечі палаючий факел. При розкопках Ольвії в 1909—1910 рр. було знайдено уламок чернолакової чаші, прикрашеної на дні рельєфним зображенням крилатого ерота. Подібні уламки ваз були знайдені при розкопках міста і в 1913—1915 рр.⁴ З Ольвії походить і глазурована ваза з горельєфною сценою суда Паріса⁵, представленого в карикатурному вигляді⁶. Міста Малої Азії постачали Ольвії також теракоти⁷.

Ольвія на початку елліністичного часу знову налагодила тісні торговельні зв'язки із своєю метрополією, про що переконливо свідчать епіграфічні пам'ятки, знайдені у Мілеті.

Звільнившись від влади Персії, Мілет відразу ж намагається відновити перервані у свій час торговельні зв'язки із своїми численними колоніями. Так, у Мілеті знайдено уламки написів, які являють собою договори про ісополітію Мілета з Сардами і Фіделами⁸. Мілету вла-

¹ О. О. Крюгер, Эпиграфические мелочи, ИРАИМК, IV, стор. 81.

² ОАК за 1902 г., стор. 8 і далі; ИАК, в. 13, стор. 173 і далі; Б. В. Фармаковский, Золотые обивки наилучшей из Чертомлыцкого кургана и в м. Ильинцах, Сборник в честь А. А. Бобринского, СПб, 1911, стор. 65; Э. Р. Штерн, Новый эпиграфический материал, найденный на юге России, ЗООИД, т. XXIII, стор. 22 і далі; Е. И. Левин, ук. твір., стор. 118 і далі; Т. Н. Книпович, ук. твір., стор. 281; і і ж, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 312.

³ Э. Р. Штерн, Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации, стор. 11; Т. Н. Книпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья, стор. 370.

⁴ ОАК за 1901 г., стор. 10; ИАК, в. 13, стор. 173; ОАК за 1909—1910 гг., стор. 82 і далі, рис. 103; Б. В. Фармаковский, Обломок глиняной чашы, украшенной рельефом из Ольвии, ИАК, в. 2, стор. 72 і далі.

⁵ А. Н. Шварц, По поводу вазы с рельефным изображением, найденной в с. Парутине, Древности. Труды МАО, XV, в. II, 1894, стор. 14 і далі, табл. II—IV; Э. Р. Штерн, ук. твір., стор. 31; М. М. Кобылина, Эллинистическая ваза из Ольвии, Ученые записки МГУ, в. 128, стор. 9; В. Д. Блаватский, ук. твір., стор. 86, рис. 51, 52.

⁶ Говорячи про імпорту до міст Північного Причорномор'я кераміки, прикрашеної наліпними рельєфами, слід мати на увазі, що ці міста не задовольнялися ввозом цієї кераміки з Малої Азії, а виготовляли її самі, що доводиться знахідками в Херсонесі форм для відтискування рельєфів. Так, при розкопках Херсонеса в 1888 р. було виявлено керамічну майстерню із залишками гончарської печі й глиняних форм, в яких майстри відливали голівки і бюсти, що прикрашали дно чернолакових чаш. За стилем ці форми відносяться до IV—II ст. до н. е.; див. ОАК за 1882—1888 рр., стор. 211; В. К. Мальмберг, Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888 и 1889 гг., МАР, в. VII, стор. 8 і далі.

⁷ М. М. Худяк, Теракоты из раскопок Ольвии 1935—1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, стор. 86 і далі; Л. М. Славин, Ольвия, стор. 57.

⁸ С. А. Жебелев, Милет и Ольвия, зб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 39, прим. 1.

леса укласти подібний договір і з Ольвією, причому поштовою до цього, на думку С. О. Жебелєва, був невдалий похід Зопіріона до Скіфії і облога ним Ольвії. Мілетяни в цьому поході побачили спробу македонян, правда, безуспішну, підкорити своєму впливу міста Північного Причорномор'я і поспішили закріпити споконвіку існуючі торговельні зв'язки між двома містами, що знайшло своє відображення в напису, виявленому в 1903 р. при розкопках Мілета¹. В цьому документі докладно перераховуються права і привілеї мілетян в Ольвії і ольвіюполітів в Мілеті: право приносити жертви на одних і тих самих олтарях, право доступу в одні і ті ж святилища, право звільнення від мит, право займати державні посади тощо. Час напису визначається 334—323 рр. до н. е.². Дослідники вбачають в пій спробу фіксації відносин, що встановилися раніше, ще з часу заснування Ольвії. З напису видно, що ініціатива опублікування договору про ісополітію належала Мілету. Це вказує на важливе значення Ольвії для Мілета, видимо, більш важливе, ніж інших міст Північного Причорномор'я. Справа в тому, що в розглядуваний час міста Боспорської держави знаходилися в жвавих і тісних торговельних відносинах з Афінами. Тому основна маса продовольчих і сировинних товарів, а особливо хліб, з Боспору експортувалася до Аттики. В IV ст. до н. е. Боспор не без підстав вважався житницею Афін, оскільки, згідно з повідомленням Демосфена (XX), афіняни одержували щорічно з цих міст половину потрібної їм кількості хліба. Мілет, який не мав засобів розірвати ці торговельні зв'язки, змушений був зосередити увагу на Ольвії, що знайшло свій вираз у згаданому вище договорі про ісополітію.

Про торговельні зв'язки Ольвії з Мілетом свідчить також і уламок напису, знайдений в Мілеті, на захід від Лев'ячої бухти, який являє собою список осіб, допущених в число мілетських громадян. Серед них Б. М. Граков вбачає і ольвіюполіта. Датується цей напис III ст. до н. е.³. В 1904 р. в Дельфінії було знайдено уламок напису, датований II ст. до н. е., де сказано про внесення ольвіюполітів до числа мілетських громадян⁴. Згадані нами епіграфічні пам'ятки свідчать, що Ольвія в елліністичний час знову відновила свої старі торговельні відносини з Мілетом, причому у відновленні цих зв'язків в більшій мірі був заінтересований Мілет, який відчував гостру нестачу продовольчих і сировинних продуктів.

Ольвія мала торговельні відносини також із Кнідом. Так, в Ольвії знайдено 180 кнідських клейм⁵, що вказує на порівняно жваві торговельні зв'язки між цими містами. Про вивіз вина з Кніда повідомляють Афіней та єгипетські папіруси. Про кнідське вино знають Пліній і Страбон, причому обидва вони користувалися більш ранніми джерелами⁶. Кнід, поряд з вином, вивозив і маслинову олію, але, видимо, в меншій кількості. Кнідські клейма хронологічно співпадають з родоськими. За палеографічними даними, вони не сягають до часу, ранішого, ніж друга половина III ст. до н. е.⁷. Відносна слабкість кнідського імпорту в містах Північного Причорномор'я пояснюється, мабуть, тим, що кнідський експорт майже цілком поглинався Афінами і тому в інші міста Кніду майже нічого було вивозити⁸. На торговельні зв'язки Ольвії з Кнідом вка-

¹ С. А. Жебелєв, Мілет и Ольвия, зб. «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 39, прим. 1.

² С. А. Жебелєв, ук. твір, стор. 47; Б. Н. Граков, Матеріали по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии, стор. 264.

³ Б. Н. Граков, ук. твір, стор. 266.

⁴ Там же.

⁵ IOSPE, III.

⁶ Докладно див. Б. Н. Граков, Клейменная керамическая гара эпохи эллинизма, стор. 125.

⁷ Там же, стор. 278.

⁸ Там же, стор. 125.

зує також і нумізматичний матеріал. Під час археологічних робіт в Ольвії в 1935—1936 рр. було знайдено монету цього міста¹.

З інших малоазійських міст слід назвати Колофон, одне клеймо якого було знайдено в Ольвії².

* * *

*

Підводячи підсумки викладеному вище, слід підкреслити, що в елліністичний час Ольвія встановила тісні торговельні зв'язки майже з усіма найзначнішими центрами античного світу, не відмовляючись при цьому і від торгівлі з другорядними грецькими містами. В IV—III ст. до н. е. Ольвія перебувала в дуже жвавих торговельних відносинах з островом Фасосом. В III—II ст. до н. е. фасоський імпорт поступається місцем родоському, який широким потоком іде до міст Північного Причорномор'я взагалі і до Ольвії зокрема³. У зв'язку з послабленням родоського ввозу до Ольвії з середини II і в першій половині I ст. до н. е. особливо посилювався імпорт сінопських товарів. В елліністичний час Ольвія підтримувала торговельні відносини також з Александрією, островами Егейського моря, містами Балканської і Малоазійської Греції.

В обмін на товари, які привозилися з грецьких міст, Ольвія експортувала хліб, рибу, сіль, худобу, шкіри, рабів, а також хутра, мед, віск та ін.⁴

Характер торговельних відносин Ольвії з грецькими містами переконливо свідчить про дальший розвиток у цих містах товарного виробництва⁵.

Н. Н. БОНДАРЬ

ТОРГОВЛЯ ОЛЬВИИ С ГРЕЧЕСКИМИ ГОРОДАМИ В ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЕ ВРЕМЯ

Резюме

В эллинистическое время происходят существенные изменения в торговле Ольвии с греческими городами. В связи с перемещением торговельно-ремесленных центров на Восток города Балканской Греции оказались в стороне от главных торговых путей. Если в классическое время круг торговых связей Ольвии был довольно узок, ограничиваясь в основном Афинами, то в рассматриваемое время Ольвия устанавливает тесные торговельные связи почти со всеми крупнейшими центрами античного мира, не отказываясь и от торговли со второстепенными греческими городами.

В это время Ольвия вела весьма оживленную торговлю с Фасосом, Родосом, поддерживая торговельные отношения также с Александрией и многими городами Островной, Балканской и Малоазийской Греции.

Все это свидетельствует о том, что в эллинистическое время происходит дальнейшее развитие товарного производства как в городах метрополии, так и в Северном Причорноморье.

¹ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг., зб. «Ольвия», т. I, стор. 219.

² IOSPE, III.

³ Про це також свідчить новий комплекс родоських клейм, знайдених під час розкопок Ольвійської агори в 1946—1954 рр. Так, наприклад, серед 400 уламків амфорних ручок з клеймами переважали клейма Родосу здебільшого кінця III — початку II ст. до н. е. (див. Є. Н. Леві, Ук. твір, стор. 117 і далі).

⁴ Докладно про експорт з Північного Причорномор'я до міст античного світу див. Н. Н. Бондарь, Торговельні сношення Ольвии со Скифией в VI—V вв. до н. е., СА, XXXIII, стор. 75 і далі; його ж, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., Археологія, т. IX, стор. 74 і далі.

⁵ Про товарне виробництво при рабовласницькому ладі див. Н. Н. Бондарь, О товарном производстве в условиях рабовладельческой формации, Вид-во КДУ, К., 1955.